ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4'90

Художній редактор ***В. П. Литвиненко***
Технічний редактор ***Н. Є. Лобич***
Коректор ***Є. І. Міхнова***

Здано до набору 12.02.90. Підп. до друку 29.03.90. БФ 02697. Формат 70×108/16. Папір. друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк. 16,32. Тираж 15 580 пр. Зам. 5-21. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня [illegible] книги
252004 Київ 4, вул. [illegible], 4

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4 (349)
КВІТЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

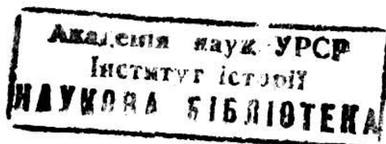
ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Не только киевлянам, но и многим гостям столицы Украины известен новый жилой массив Выгуровщина-Троещина. Своё название он получил от двух пригородных сел, которые в позапрошлом году вошли в состав Киева. Об их истории рассказывается в данной публикации.

* * *

О. І. Киян (Кіровоград)

Співробітництво М. І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії

Висвітлюється діяльність М. І. Костомарова в різних періодичних виданнях кінця XIX ст. Розповідається про обставини публікації окремих творів письменника в журналах, про його непрості стосунки з видавцями і критиками.

Показано роль М. І. Костомарова у перетворенні преси в могутній засіб поширення історичних ідей і уявлень.

На початку 60-х років минулого століття під впливом соціально-економічного розвитку країни і політичного руху народних мас царський уряд провів ряд перетворень. «...Хоч який складний був той бюрократичний механізм, що проводив реформу в Росії, хоч який далекий він був *на вигляд,* від самої буржуазії, — відзначав В. І. Ленін, — лишається незаперечним, що на грунті *такої* реформи тільки й могли вирости *порядки буржуазні»* [1]. Цілком закономірно, що нові капіталістичні відносини знайшли відображення і в оновленні загальних умов розвитку як історичної науки, так і обслуговуючої її журналістики. Періодична преса в той час набула характерних рис капіталістичного підприємництва. Праця співробітників журналів, їх продукція стали товаром. Серед інтелігенції з'явився помітний прошарок людей, професійно пов'язаних з журнальною справою. Кращі представники історичної науки, одержавши доступ до архівних матеріалів, почали публікувати дослідження з питань історії, які викликали підвищений інтерес читачів. Це сприяло перетворенню періодичної преси у могутній засіб інформування й поширення історичних ідей і уявлень.

Безумовно, всі ці процеси не могли не позначитися на творчій діяльності Миколи Івановича Костомарова — історика, етнографа, письменника і публіциста. Залишивши у 1862 р. Петербурзький університет, він повністю присвятив себе науці. Як життєві, так і суто творчі обставини змусили дослідника звернути пильну увагу на історичні журнали, що їх випускали окремі історики-літератори і буржуазні книговидавці. Саме в цих виданнях, на відміну від періодики державних установ, друкувалися найрізноманітніші матеріали історико-літературного характеру.

Першим органом такого роду став знаменитий «Русский Архив», заснований у 1863 р. в Москві. Вже з перших років його існування редактор-видавець П. І. Бартенєв прагнув залучити до співробітництва в журналі М. І. Костомарова, прекрасно усвідомлюючи, що участь такого талановитого популяризатора історичних знань, яким був автор «Богдана Хмельницького», «Бунту Стеньки Разіна», в «Русском Архиве» значно може вплинути як на престиж видання, так і на кількість передплатників. Костомаров, очевидно, враховуючи близькість П. І. Бартенє-

[1] Ленін В. І. Економічний зміст народництва // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 441—442.

ва до московських слов'янофілів, з якими він вів на початку 60-х років гостру полеміку [2], хоч і виявляв значний інтерес до видання [3], однак активним його кореспондентом так і не став. Неприхильність історика до журналу була викликана й тим, що на початку 70-х років Бартенєв надав сторінки «Русского Архива» для полемічних статей В. Дрогобужинова та І. Забеліна, які доводили неспроможність костомаровської оцінки діячів «Смутних часів». Особливо гострий характер мав виступ І. Забеліна, який звинуватив Костомарова у тому, що той у своїй праці «Особи Смутних часів» довільно трактував фактичний матеріал і «зловживав драматичними прикрасами там, де джерела мовчать» [4]. Недоброзичливість редактора «Русского Архива» щодо М. І. Костомарова була тим більше очевидною, що «Вестник Европы» та «Русская Старина», куди Забелін звертався з проханням опублікувати цю статтю, не надали для неї своїх сторінок [5].

Значно плодотворнішим виявилося співробітництво історика в іншому періодичному виданні того часу — «Вестник Европы». Ще під час підготовчих робіт по складенню програми журналу — восени 1865 р. — до М. І. Костомарова звернувся відставний професор петербурзького університету М. М. Стасюлевич з пропозицією прийняти разом з ним редакторство цим історико-політичним журналом. Костомаров дав свою згоду і запропонував назвати його «Вестником Европы», воскресивши цим «чудові спогади в російській літературі про літературну діяльність таких корифеїв російського слова, як Карамзін і Жуковський», які на початку XIX ст. видавали журнал з такою ж назвою [6]. При цьому передбачалося, що Костомаров «сприятиме всіляко успіхові журналу, бере на себе оцінку інших статей з російської історії та історії слов'ян, вступає у зносини із співробітниками журналу і не бере участі в жодному іншому виданні» [7]. Обумовлювався й фінансовий бік справи — «якщо з плином часу витрати по журналу будуть поправлятися передплатою, то М. І. Костомаров, як той, хто сприяв успіхам журналу, одержить же менш як 15% з кожного зайвого передплатника» [8]. В першому номері «Вестника Европы», що вийшов 9 березня 1866 р., у програмі видання для широкої читацької публіки підкреслювалося: «Якщо російська історія і взагалі історія слов'ян буде в нас відокремлена від загальної, то лише через закон про розподіл праці. Усім тим, що відноситься до історії Росії та історії слов'ян взагалі, буде завідувати наш постійний співробітник-засновник М. І. Костомаров, при головному сприянні якого ми відновлюємо нині «Вестник Европы» [9].

Перші два роки існування видання Костомаров відігравав у ньому дуже помітну роль, почасти навіть формуючи загальний напрям «Вестника Европы». Саме в період його співредакторства журнал можна віднести до розряду суто історичних періодичних друкованих органів. Вплив історика на зміст і загальний тон «Вестника Европы» був настільки значним, що І. С. Тургенєв називав його журналом Костомарова [10].

---

2 Переписка И. С. Аксакова с Н. И. Костомаровым о Малороссии // Русский Архив.— 1906.— Кн. 3.— С. 537—548.

3 Лист П. І. Бартенєва М. І. Костомарову.— Центр. Наук. б-ка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 22, спр. 69, арк. 1 (далі — ЦНБ УРСР, В. Р.).

4 Русский Архив.— 1872.— Кн. 1.— С. 357.

5 М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке / Под. ред. М. К. Лемке.— СПб.— 1912.— Т. 2.— С. 279.

6 Автобиография Н. И. Костомарова / Под ред. В. Г. Котельникова.— М., 1922.— С. 335.

7 Ін-т російської літ-ри АН СРСР, відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 737, арк. 25 (далі ІРЛІ АН СРСР).

8 Там же, арк. 25 зв.

9 Вестник Европы.— 1866.— Т. 1.— С. IX.

10 Тургенев И. С. Письмо А. А. Фету // Полн. собр. соч.: В 28 т. Письма: В 13 т.— М.; Л., 1963.— Т. 6.— С. 66.

Дійсно, історик з особливим ентузіазмом взявся за роботу. Вже перший номер видання відкривався його історіографічною статтею «Історична наука у «Вестнике Европы» від 1802 до 1830», в якій співредактор нового журналу обгрунтував наступність завдань і цілей від історичного органу М. М. Карамзіна [11]. І надалі протягом двох років жодна книга «Вестника Европы» не виходила без його творів, що незмінно вміщалися на перших сторінках журналу й незмінно викликали підвищений інтерес читачів [12].

Те, що під впливом М. І. Костомарова «Вестник Европы» перетворювався у вузькопрофесійний, розрахований на підготовленого читача журнал, мабуть не входило до планів М. М. Стасюлевича. В 1868 р. він змінив програму журналу, почавши друкувати переклади й белетристику. Саме в цей час стався розрив у стосунках М. М. Стасюлевича і М. І. Костомарова. Приводом до нього стала стаття П. О. Куліша, надіслана до «Вестника Европы» для публікації. Спираючись на договір, за яким право апробації статей надавалося виключно Костомарову, останній підписав статтю до друку, але Стасюлевич відмінив його рішення [13]. Це призвело до відмови історика від роботи у «Вестнике Европы». Однак причина виходу з редакції була значно глибша. В «Автобіографії», відзначаючи, що після цих подій видавнича діяльність залишилася за одним Стасюлевичем, Микола Іванович не без гіркоти додав: «Оскільки він вносив для видання власний капітал, а я не міг туди нічого внести, крім своєї праці» [14].

Незважаючи на вихід з редакції «Вестника Европы», М. І. Костомаров не відмовився брати участь у журналі, продовжуючи працювати як рядовий кореспондент. На початку 1868 р. він друкує на його сторінках статтю з церковної історії «Патріарх Фотій і перший розділ церков» і обіцяє Стасюлевичу прискорити підготовку до друку монографічного дослідження «Гетьманство Юрія Хмельницького». Ця обставина дуже обрадувала редактора — видавця «Вестника Европы», який у своїх записках не без задоволення відзначив: «Мені безумовно везе, оскільки Костомаров, який спочатку охолонув щодо журналу, знову буде друкувати новий епізод з історії Малоросії, де він такий красивий і сильний» [15]. Названа праця з'явилася у квітневій й травневій книгах видання за 1868 р. і дійсно справдила сподівання як Стасюлевича, так і передплатників його журналу.

Продовженням успішного співробітництва М. І. Костомарова у «Вестнике Европы» стала поява на його сторінках одного з найбільш яскравих творів історика — «Останні роки Речі Посполитої» (1896. — № 2 — 12). Ця праця одержала високу оцінку сучасників, більшість яких не бачили рівних Костомарову за художністю відображення подій у тодішній історичній літературі. Показовим у цьому плані є вислів представника ліберально-народницької історіографії В. І. Семевського. «Якщо порівняти, — писав він, — цю працю з книгою Соловйова «Падіння Польщі», де автор обмежується зовнішнім зображенням подій на підставі переважно дипломатичних донесень російських посланників, то можна наочно бачити усю перевагу таланту Костомарова, хоча, зрозуміло, ніхто не стане заперечувати великих заслуг для російської історії С. М. Соловйова» [16].

Слід відзначити, що друга половина 60-х років була, мабуть, вершиною творчого успіху і визнання Костомарова. Саме в той час він став найулюбленішим історичним письменником, ім'я його зробилося дуже популярним у середовищі освіченої публіки, звання історика з додатком

[11] Вестник Европы.— 1866.— Т. 1.— С. 22.
[12] Тургенев И. С. // Там же.— Т. 6.— С. 64.
[13] Автобиография Н. И. Костомарова.— С. 336.
[14] Там же.— С. 377.
[15] М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 2.— С. 305.
[16] Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров 1817—1885 // Русская старина.— 1886.— Т. 49.— С. 207—208.

«маститий» нерозривно злилося з його власним ім'ям»[17]. Цей успіх був пов'язаний не лише із своєрідністю художнього викладу, що так імпонував усім, хто читав твори Костомарова. Він був викликаний і тим, що вчений дуже вдало проводив історичні аналогії, часто підкреслював значення певних подій, які він розглядав, для розуміння сучасних йому явищ, а іноді, хоч і в завуальованій формі, висловлював своє ставлення до описуваних подій та історичних осіб. У розглядуваний період М. І. Костомарова можна віднести до розряду тих популярнх письменників, які, за виразом В. І. Леніна, підводять «читача до глибокої думки, до глибокого вчення, виходячи з найпростіших і загальновідомих даних, підказуючи з допомогою нескладних міркувань або вдало вибраних прикладів головні *висновки* з цих даних, наштовхуючи думаючого читача на дальші й дальші питання»[18].

Однак подібного роду підхід Костомарова до написання праць спостерігається тоді, коли йдеться про віддалені часи, і значно змінюється в міру наближення до сучасності. У таких випадках історик досить часто намагається усунутися від особистих оцінок розглядуваних історичних подій — авторська думка значно рідше проглядається скрізь велику кількість наведених фактичних даних. Костомаров «немов би давав можливість кожному робити свої висновки згідно з викладеним матеріалом»[19].

У 70-ті роки історик продовжив співробітництво у «Вестнике Европы». Хоча його участь у виданні була не настільки вражаючою, як в перші роки існування журналу, однак, помітно, що саме йому Костомаров віддавав перевагу перед іншими органами періодичної преси. Практично щороку (крім 1877 р.) у «Вестнике Европы» з'являлися найрізноманітніші матеріали, які належали його перу. Серед праць Костомарова того періоду слід виділити насамперед дві його статті: «Особи Смутних часів» та «Початок єдинодержавності в давній Русі». Поява їх на сторінках «Вестника Европы» викликала гостру дискусію між автором і представником охоронно-офіційної історіографії М. П. Погодіним, яка у часі збіглася з нападками на Костомарова «квасного» патріота, запеклого прибічника обрусіння України— Г. Карпова[20].

Коли опоненти Костомарова виступали проти фактичних матеріалів, наведених істориком, він доводив свою правоту в наступних працях, грунтовно вивчивши й проаналізувавши першоджерела. Однак, коли йшлося про оціночні положення та теоретичні узагальнення, спроби звинуватити його у відсутності патріотизму або у сепаратизмі, Костомаров виявляв себе як запеклий полеміст[21].

Центральне місце у творчості історика цього періоду, безумовно, займала історія України. Так, поряд із статтею «Богдан Хмельницький, данник Оттаманської Порти», у «Вестнике Европы» з'явилася велика за обсягом монографія «Руїна», яка висвітлювала історію українського народу з 1663 по 1687 рр. Пообіцявши її редакції у певний строк, Костомаров дуже поспішав з відправкою праці і вже був «не в змозі належним чином обробити зібраний ним матеріал»[22]. Мабуть, саме тому багато історичних осіб у його творі не одержали тої завершеності, якою так вигідно відзначалися попередні дослідження з цієї тематики. М. М. Стасюлевич, ознайомившись з рукописом, навіть повернув її ав-

---

[17] Памяти Костомарова // Киевская Старина.— 1885.— Май.— С. 6.

[18] Ленін В. І. Про журнал «Свобода» // Повне зібр. творів.— Т. 5.— С. 341.

[19] Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова.— Киев, 1984. — С. 65.

[20] Станиславская А. М. Исторические взгляды Н. И. Костомарова // Очерки истории исторической науки в СССР.— М., 1960.— Т. 2.— С. 144.

[21] См.: Костомаров Н. И. Ответ на бранное послание г. Погодина // Вестник Европы.— 1872.— № 2; Ответ на новые «бранные послания» Погодина // Там же. — 1874.— № 1; Моя «Русская история» перед судом критика в «Русском Вестнике» // Там же.— 1876.— № 9.

[22] Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестник Европы.— 1906.— № 9.— С. 262.

тору, попросивши ще раз його переглянути і переробити недостатньо виразні місця [23]. «Руїна» друкувалася у 5 книгах «Вестник Европы» за 1879 р. і ще у 3-х — за 1880 р. Слід відзначити, що в публікації цієї праці знайшла свій вияв заповітна мрія М. І. Костомарова «написати... всю історію Малоросії, обробляючи її за періодами» [24].

Як і дослідження з давньоруської історії, праці Костомарова, присвячені історії України, були предметом нападок з боку його неприхильників. Особливо «захоплення малоросійською історією» наштовхувалося на «нерозуміння» близьких до царського уряду кіл і православного духовенства. Однак навіть у петербурзькому елітарному товаристві завжди знаходилися прибічники історика. «Я багато сперечався за Костомарова, — писав Стасюлевичу один із найбільш шанованих у ті роки письменників — О. К. Толстой, — особливо з попами, да ще з придворними, які звинувачували його в ненависті до Росії. Я навіть навмисно, з цензурної і православної точки зору, перечитав кілька його монографій від рядка до рядка для того, щоб відбивати напір святих отців і мирян, які повторюють за ними на віру» [25].

У «Вестнике Европы» на початку 80-х років крім історичних творів Костомаров друкує серію праць, що мали публіцистичний характер [26]. Їх поява в журналі була викликана широкомасштабними утисками української культури з боку царизму, а також злобними випадами консервативної преси проти неї. Незважаючи на те, що з плином часу суспільний кругозір колишнього федераліста значно звузився, а тон його статей і аргументація дещо померкли порівняно з минулими роками, вони викликали тривогу у правлячих колах. Цензура всіляко протидіяла публікації цих статей у «Вестнике Европы», чіпляючись не лише до змісту праць, а й навіть до окремих слів. Дійсно, можна погодитися з твердженням М. П. Драгоманова, що «треба мати спритність п. Костомарова, щоб добиватися вміщення статті з малоросійськими матеріалами у столичному виданні» [27].

Основна мета всіх публіцистичних виступів Костомарова у «Вестнике Европы» — довести царському уряду, що існування української культури, системи освіти українською мовою не зашкодить розвиткові російської культури, а, навпаки, зблизить два слов'янських народи, які мають загальну історичну долю [28].

Отже, співробітництво М. І. Костомарова в журналі «Вестник Европы» є істотною віхою в біографії та творчості історика. Саме цей друкований орган опублікував значну частину (35) його найкращих творів другої половини 60-х — 70-х років [29].

Активна участь історика у «Вестнике Европы» значною мірою сприяла популярності журналу. Прогресивно настроєні читачі, і особливо молодь, завжди виділяли в ньому твори Костомарова. Багато з них уперше відкривали для себе сторінки історії Росії і ще більшою мірою — України, яку «державники» не згадували у своїх численних багатотомних виданнях [30].

---

[23] Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни 1875—1885 гг. // Русская Старина.— 1885.— Т. 48.— С. 644.

[24] Там же.— С. 645.

[25] М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 2.— С. 366.

[26] См.: Малорусское слово // Вестник Европы.— 1881.— № 1; По вопросу о малорусском слове — «Современным известиям» // Там же.—1881.—№ 3; Еще раз по поводу малорусского слова — «Московским ведомостям» // Там же.— 1881.— № 4; По поводу статьи г. Де-Пуле в «Русском Вестнике» об украинофильстве // Там же.— 1882.— № 5.

[27] ІЛРІ АН СРСР, ф. 265, оп. 1, спр. 18, арк. 321.

[28] Див.: Іванова Р. П. М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі // Укр. іст. журн.— 1967.— № 5.— С. 38.

[29] Пыпин А. Последние труды Н. И. Костомарова // Вестник Европы.—1890. — Т. 6.— № 12.— С. 801—802.

[30] Див.: Сарбей В. Г. В. І. Ленін і жовтнева спадщина історіографії України.— К., 1972.— С. 219.

Менш значним, однак також досить цікавим епізодом творчої біографії М. І. Костомарова було його співробітництво в «Русской Старине» — історичному періодичному виданні, заснованому в 1870 р. ліберально-буржуазним істориком М. І. Семевським. Цей журнал завдяки публікації матеріалів історичного характеру, що перегукувалися із злободенними питаннями тогочасної дійсності, набув у 70-ті роки значної популярності, і насамперед серед ліберально-буржуазної інтелігенції [31].

М. І. Семевський, маючи зв'язки в історико-літературних колах, залучив до свого видання багатьох відомих учених. Серед них був і М. І. Костомаров. На відміну від «Вестника Европы», де історик часто друкував великі дослідження, для «Русской Старины» він писав невеличкі різнопланові статті, огляди історичної та етнографічної літератури, спогади. Як виняток можна назвати лише його монографію «Павло Полуботок», що з'явилася в журналі за 1876 р.

«Русская Старина» як ліберально-буржуазне видання, що торкалося тих питань історії, які не дуже влаштовували офіційну владу, постійно привертала пильну увагу царської цензури [32]. Цілком природно, в полі її зору знаходилися й матеріали М. І. Костомарова, який мав репутацію «неблагонадійного». Особливу настороженість властей викликали ті матеріали, які хоча б навіть опосередковано стосувалися історії національно-визвольного руху українського народу. Показовим у цьому плані є такий приклад. У 1879 р. у відповідь на прохання редактора «Русской Старины» «повідомити про знайомство з Т. Г. Шевченком» Костомаров надіслав йому матеріали, що були у його розпорядженні, а також свої спогади [33]. Цензура зажадала від редактора скоротити саме ту частину спогадів, що висвітлювала взаємовідносини автора з Т. Г. Шевченком у період існування Кирило-Мефодіївського товариства [34]. Ще більшого свавілля припустився цензор щодо статті Костомарова «Українофільство. Матеріали до історії преси», в якій автор настійно проводив думку, що «дозвіл писати по-малоросійському і викладати в сільських школах по-малоросійському не зупинить поширення книжної російської мови поряд з освітою народу, а навіть сприятиме йому» [35]. Такі думки не пройшли повз увагу цензора — в статті було зроблено величезні купюри, хоча М. І. Семевський, який завжди прагнув уникати ускладнень з цензурним відомством, ще до цього усунув найбільш гострі місця [36].

Особливе обурення цензора викликало зауваження Костомарова, що «навряд чи в даний час будуть заперечувати проти того, що одних лише судових покарань і поліцейських перестрог недостатньо для того, щоб припинити українофільський рух», оскільки для цього «слід проникнути вглибину суспільного грунту» [37].

Слід вказати на те, що Костомаров звернувся до М. І. Семевського з проханням не ставити під статтею його прізвище. «Я не бажаю,— писав він, — щоб ця стаття була підписана моїм ім'ям не через боягузтво, а для того, щоб не гризли моє ім'я у пресі, а мені б не дозволялося огризатися, як це вже робилося раніше колись» [38]. Однак після того, як цензура викинула третину змісту цієї праці, Костомаров відмовився від цієї думки і стаття з'явилася з його прізвищем.

---

[31] Дмитриев С. С. Имясловие русских исторических журналов // Русская литература.— 1967.— № 1.— С. 77—78.

[32] Сымина Н. Г. Исторические документы на страницах «Русской Старины» в 70—80-х годах XIX в. // Исследование по отечественному источниковедению.— М.; Л., 1964.— С. 199—200.

[33] ІРЛІ АН СРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 210, арк. 3.

[34] Там же, ф. 265, оп. 1, спр. 24, арк. 210 зв.

[35] Русская Старина.— 1881.— Т. 30.— С. 331.

[36] ІРЛІ СРСР, ф. 265, оп. 1, спр. 25, арк. 178.

[37] Там же, арк. 182.

[38] Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 210, арк. 9.

Певна невдача з публікацією цієї статті, очевидно, вплинула на оцінку Костомаровим можливостей «Русской Старины» і тому надалі він вміщує в ній лише невеличкі напівбелетристичні нариси історичного характеру.

З іменем М. І. Костомарова пов'язані й перші успіхи щомісячного ілюстрованого історичного збірника «Древняя и Новая Россия», що виходив з 1 січня 1875 р. під редакцією С. М. Шубинського. Як свідчив сучасник, «багато читачів передплачували цей журнал тільки тому, що в ньому брав участь М. І. Костомаров» [39]. Особливістю роботи історика у цьому виданні було те, що він писав за пропозицією головного редактора і, як правило, з приводу різних тогочасних подій. Так, на початку 70-х років з'явилася картина М. М. Ге «Петро І допитує царевича Олексія Петровича в Петергофі». Картина ця привернула увагу петербурзької публіки. Оскільки «Древняя и Новая Россия» була ілюстрованим журналом, С. М. Шубинський, «природно, забажав дати читачам знімок з картини Ге і запропонував Костомарову написати пояснювальний текст до картини» [40]. Стаття історика «Царевич Олексій Петрович», опублікована у першій книзі збірника, сприяла його успіху.

Слідом за названою працею Костомаров публікує в цьому журналі монографічне дослідження з історії Росії першої половини XVIII ст. під назвою «Катерина Олексіївна, перша російська імператриця». Слід відзначити, що ця праця, з'явившись у «Древней и Новой России» замість забороненої цензурою статті Д. Л. Мордовцева «Граф О. Д. Дмитрієв-Мамонов» [41], також викликала незадоволення контролюючого відомства. На думку цензора Ратинського, який доповідав на засіданні Петербурзького цензурного комітету, стаття Костомарова відзначалася «зневажливим описом життя Катерини І до вошестя на престол» і «надмірним захопленням описом стосунків між Петром І і Катериною І до 1711 року, коли вона ще не стала його дружиною» [42]. Лише законодавча постанова від 8 березня 1860 р., за якою, «щоб не заважати розвиткові вітчизняної історії», дозволялося «випускати будь-які відзиви» про осіб, які царювали в Росії до 1725 року», врятувала цю працю Костомарова від знищення цензурою, як було зроблено із статтею Мордовцева [43]. Сам Костомаров у листі Шубинському так висловився з приводу цього інциденту: «Я гадаю, до моєї статті чіплялися не за те, що в ній написано, а задля того, чого в ній не було написано і що хотіли б у ній побачити. В ній не знайшли того ладану, якого я так не люблю» [44].

В наступні роки Костомаров умістив у «Древней и Новой России» ще два дослідження, що відносилися до того ж періоду історії [45]. Обидві ці праці мали в основному популяризаторський характер і, на думку Д. О. Корсакова, який в той час підтримував з істориком дружні стосунки, «не відзначалися ретельністю вивчення джерел і писалися нашвидкоруч» [46].

Після відходу С. Шубинського в 1879 р. з посади редактора «Древняя и Новая Россия» у 1881 р. припинила своє існування. Характерно, що сучасники приписували невдачу журналу тому, що склад його співробітників, незважаючи на славні імена (С. М. Соловйов, Д. І. Іловайський, К. М. Бестужев-Рюмін та ін.), не підходив для видання, розра-

[39] Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестник Европы.— 1906.— № 9.— С. 262.

[40] Там же.— С. 261.

[41] Держ. публ. біб-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— Відділ рукописів, ф. 874, оп. 2, спр. 301 (далі — ДПБ, В. Р.).

[42] ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 5, спр. 124, арк. 70.

[43] Там же, арк. 69 зв.

[44] ДПБ, В. Р., ф. 874, оп. 2, спр. 8, арк. 270 зв.

[45] Луи Петрович (Самодержец, выдававший себя за Алексея, сына Петра I // Древняя и Новая Россия.— 1879.— № 2.— С. 89—96; Самодержавный отрок // Там же.— 1878.— № 1.— С. 5—58.

[42] Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве.— С. 262.

хованого на широку публіку. Серед російських істориків другої половини 70-х років минулого століття «талановитим популяризатором був лише один Костомаров, інші почали вміщувати в щомісячнику Шубинського дуже поважні, але малоцікаві для публіки дослідження» [47].

Зазнавши невдачі з редагуванням «Древней и Новой России», С. М. Шубинський разом з О. С. Суворіним заснував новий історичний журнал під назвою «Исторический Вестник». Уже та обставина, що «Наполеон книжкової справи» міліонер Суворін погодився фінансувати це видання, багато говорило його сучасникам. До часу видання «Исторического Вестника» колишній ліберальний журналіст остаточно «повернув до націоналізму, шовінізму, до безпардонного лакейства перед тими, хто має владу» [48]. Однак Шубинському вдалося схилити Суворіна до того, щоб запросити до «Исторического Вестника» істориків і літераторів, які мали в офіційних колах репутацію «неблагонадійних». Серед них був і М. І. Костомаров, який підтримував з Шубинським сталі стосунки і цінував його як редактора й знавця бібліографічних джерел [49].

Слід відзначити, що консервативний напрям «Исторического Вестника» був не до вподоби М. І. Костомарову. Особливо негативно він ставився до шовінізму й націоналізму Суворіна. Ще до заснування журналу історик вів з ним інтенсивну полеміку, дещо наївно намагаючись шляхом історико-теоретичних міркувань вплинути на позицію Суворіна в цьому питанні [50]. Серйозні ускладнення з цих же питань виникли у Костомарова і з Шубинським. Особливе обурення в історика викликало зволікання з опублікуванням матеріалів з історії України, що траплялися у перші роки існування «Исторического Вестника». В одному з листів до Шубинського і Суворіна він писав: «Ви тікаєте від Південної Русі, як від біса. Не лише ви, багато хто уявив, що це провінціалізм якийсь, і у своїй столичній зарозумілості гадаєте, що всі на широкій Русі поділяють ваші погляди. Ви робите російську літературу співучасницею шкідливих інсинуацій Юзефовичів, Черткових, які відкривають якусь антиурядову небезпеку в тому, що у Південній Русі, паралельно з вами хочуть жити не лише матеріальним, а й духовним життям і працювати на науковій і літературній ниві над елементами свого місцевого життя» [51]. Великий лист закінчувався пересторогою: «Не відвертайтеся від Південної Русі, інакше вона відвернеться від вашого журналу. А від неї багато одержите і свіжих сил для роботи у вашому журналі, і читачів» [52].

У «Историческом Вестнике» Костомаров згідно із своєю програмою друкує в основному історичну белетристику, невеликі статті з приводу історичних картин, які потребували роз'яснень історика-професіонала, а також відгуки на історичну літературу, що виходила. Безсумнівно, кращим твором Костомарова, надрукованим у журналі, була «Чернігівка. Бувальщина другої половини XVII ст.». Сюжет для оповідання історик запозичив із справи Малоросійського приказа, що в той час зберігався в Московському архіві юстиції. Цей твір дався історикові зовсім не легко. Саме тому він ним дуже дорожив. Свідченням цього є його лист редактору «Исторического Вестника» з приводу фінансового боку публікації «Чернігівки», в якому історик писав, що «будь-який інший твір готовий віддати за обумовлену раніше ціну, як віддавав попередні. Але «Чернігівку» — ні! Щоб написати її, мені необхідно було перед тим написати історичну монографію з історії Малоросії, та й не одну, а кілька монографій!» [53]. Цікаво відзначити, що спочатку Костомаров хотів уміс-

[47] Корсаков Д. А. С. Н. Шубинский и «Древняя и Новая Россия».
[48] Ленін В. І. Кар'єра // Повне зібр. творів.— Т. 22.— С. 44.
[49] ДПБ, В. Р., ф. 874, оп. 2, спр. 8, арк. 264.
[50] Центр. держ. арх. літ-ри та мистецтва СРСР, ф. 159, оп. 1, спр. 2017, арк. 1—26 (далі — ЦДАЛМ СРСР).
[51] ДПБ, В. Р., ф. 874, оп. 2, спр. 18, арк. 396 зв.
[52] Там же, арк. 397.
[53] Там же, арк. 362.

тити оповідання в журналі українською мовою. Існувала навіть домовленість з цього приводу з редакцією, але Шубинський без згоди історика вирішив друкувати цей твір російською мовою, викликавши цим обурення Костомарова: «Я віддав вам «Чернігівку» з малоросійською мовою і згадки не було про те, щоб змінити її» [54]. Однак під приводом можливості цензурного втручання Шубинському вдалося схилити історика дати згоду на публікацію твору російською мовою, щоправда пообіцявши, що «його улюблену «Чернігівку» буде видано малоросійською мовою після надрукування її в «Историческом Вестнике» російською» [55].

Не менш конфліктною виявилася ситуація з іншим твором М. І. Костомарова — «Скотський бунт». Шубинський після тривалих роздумів і консультацій із своїм патроном Суворіним не став друкувати цю працю в журналі. Він так пояснював причину цього Костомарову: «Я не такий проникливий, щоб вбачати зображення сучасних обставин у «Скотському бунті», — у цьому по суті безвинному і дуже милому плоді вашої фантазії. Але, безсумнівно, знайдеться дуже багато проникливих людей, які запідозрять у вашому жарті щось навіть більше, ніж памфлет, і, може статися, над вашою головою здійметься через дрібниці не страшна, але неприємна буря» [56].

Слід відзначити, що, незважаючи на такого роду конфлікти з редакцією, Костомаров, як і раніше, залишався одним з найбільш шанованих і високооплачуваних авторів у «Историческом Вестнике». Практично кожна перша книга року незмінно відкривалася його твором.

З радістю зустрів М. І. Костомаров звістку про заснування у 1882 р. «Киевской Старины» [57]. Журнал, що ставив собі за мету вивчення історії українського народу, безумовно, був дуже близький історику, який присвятив цій справі чимало років свого життя. Саме тому редакція цього журналу мала бути впевнена в його активній участі у виданні. Ще під час підготовчих робіт, тільки одержавши дозвіл на видання «Киевской Старины», її редактор-видавець Ф. Г. Лебединцев запропонував Костомарову вмістити в перших номерах журналу його тільки що закінчену монографію «Мазепа», не без підстави вважаючи, що це відразу привернуло б увагу читацької аудиторії до журналу [58]. Історик не міг прийняти цю пропозицію, оскільки вже уклав договір з «Русской Мыслью». Однак на майбутнє він пообіцяв брати активну участь у виданні. Вже у перший рік існування журналу Костомаров друкує в ньому ряд матеріалів [59]. Велику послугу подав історик цьому журналу, публікуючи відгуки на нього в столичних, найбільш відомих органах друку, що сприяло підвищенню його престижу серед читачів. Слід відзначити, що книговидавці, такі, як наприклад Суворін, не вважали, що «провінційний журнал» вартий такої уваги, і якщо й надавали сторінки своїх видань для відгуків Костомарова, то лише зважаючи на його ім'я [60].

Протягом усіх перших років існування «Киевской Старины» Ф. Г. Лебединцев консультувався з Костомаровим з різних проблем, що з ними мала справу редакція, добираючи матеріали для публікації. Так, Лебединцев написав історику з приводу причин своєї незгоди надрукувати українською мовою повість І. С. Нечуя-Левицького «Старосвітські

---

[54] Там же, арк. 397.
[55] ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 22, спр. 309, арк. 1.
[56] Там же, спр. 306, арк. 1.
[57] Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киевская Старина.— 1885.— Т. 12.— С. 227.
[58] Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова // Украина.— 1907.— Т. 4.— С. 250.
[59] Костомаров Н. И. Поездка в Белую Церковь // Киевская Старина.— 1882.— № 5.— С. 241—246; Костомаров Н. И. Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Там же.— № 8.— С. 297—321; Костомаров Н. И. Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века? // Там же.— С. 362—368.
[60] ЦДАЛМ СРСР, ф. 159, оп. 1, спр. 2017, арк. 26.

батюшки та матушки», посилаючись при цьому на те, що це відштовхне від журналу читачів, які не володіють мовою. М. І. Костомаров з обуренням засудив міркування редактора «Киевской Старины», відзначивши, що журнал повинен орієнтуватися на тих читачів, які виявляють щирий інтерес до історії українського народу, його мови і культури [61].

Оскільки у журнала не було міцної матеріальної бази, М. І. Костомаров ще на початку його видання передбачав фінансові ускладнення. Щоб їх уникнути, він рекомендував «допустити на сторінки «Киевской Старины» також історичну белетристику, тільки з крайнім розбором і передбачливістю, так, щоб надруковане в журналі було рідкістю й служило патентом на художнє достоїнство і разом на значення для наукового знання» [62]. Втім, навіть реалізація цієї ідеї не могла істотно вплинути на фінансове становище «Киевской Старины», і трималася вона в основному завдяки ентузіазму її найбільш активних співробітників, які досить часто не вимагали ніякої винагороди за свою роботу. В окремих випадках таку безкорисливість виявляв і М. І. Костомаров. Проте історик фізично був уже невзмозі реалізувати пропозицію Лебединцева — для розв'язання фінансових проблем журналу написати монографію «з останніх років Гетьманщини і вмістити її в «Киевской Старине» даром» [63].

Серед праць, опублікованих Костомаровим у цьому виданні, особливий інтерес становить критико-бібліографічний нарис «П. О. Куліш та його остання літературна діяльність» [64]. Цей твір у своєму первісному варіанті містив свідчення про участь Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві. Однак через побоювання, що публікація викличе небажані для журналу наслідки, Костомаров сам запропонував редактору викреслити місця, що могли привернути увагу цензури [65].

В цілому співробітництво Костомарова в «Киевской Старине» відбувалося у досить сприятливій для видання формі. Сама участь у провінційному органі друку автора, публікувати праці якого прагнули всі провідні історичні журнали Росії, безумовно, надавало йому ваги. Костомаров постійно виявляв до «Киевской Старины» особливий інтерес. «Чим більше вчитуєшся у ваш журнал, — писав він Ф. Г. Лебединцеву, — тим більше поважаєш його і прив'язуєшся до нього, в ньому немає нічого, що б можна було визнати лише баластом, тоді як в інших історичних виданнях баласту багато» [66].

Отже, слід констатувати, що співробітництво М. І. Костомарова в історичній періодичній пресі становить значну частину його творчого доробку в 60-ті — у першій половині 80-х років минулого століття. Безумовно, специфіка цього співробітництва позначилася на підході до написання ряду творів історика. Легкий доступ на сторінки провідних журналів того часу, величезний попит на історичні твори викликали у Костомарова величезну творчу плодовитість, яка так дивувала сучасників. Однак це явище мало й негативні наслідки. Так, ці праці за якістю стояли нижче тих, що писалися у 50-ті — 60-ті роки [67]. Проте в кращих його творах, як і у попередніх, простежується той же підхід, прагнення зацікавити читача історією своєї Батьківщини. Як і раніше, в діяльності М. І. Костомарова того періоду видно наполегливу, самовіддану працю, щире прагнення служити народу, що так вигідно характеризує одного з найвизначніших вітчизняних істориків XIX століття.

Одержано 03.05.88

[61] Там же, ф. 2430, оп. 1, спр. 1142, арк. 1.
[62] Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова.— С. 251.
[63] Там же.
[64] См.: Киевская Старина.— 1883.— Кн. 2.— С. 221—231.
[65] ІРЛІ АН СРСР, ф. 123, оп. 1, спр. 436, арк. 3.
[66] Данилов В. Материалы к биографии Н. И. Костомарова.— С. 261.
[67] Полевой П. Н. Историк-идеалист // Исторический Вестник.— 1891.— Т. 43. — С. 512; Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве. — С. 262.

Освещается деятельность Н. И. Костомарова в различных периодических изданиях конца XIX в. Рассказывается об обстоятельствах публикации отдельных произведений писателя в журналах, о его непростых отношениях с издателями и критиками. Показана роль Н. И. Костомарова в превращении прессы в могучий способ распространения исторических идей и представлений.

І. О. Беттяр (Москва)

Створення ООН і США

Висвітлюються питання, пов'язані з формуванням громадської думки в США щодо розуміння необхідності створення Організації Об'єднаних Націй та напрямів її діяльності, відображено ряд нових аспектів передісторії виникнення ООН.

Звертаючись до передісторії участі США у створенні Організації Об'єднаних Націй і суспільно-політичного фону, під час якого відбулася ця подія, не можна не згадати про культурно-історичні традиції, що зумовили ставлення американців до зовнішнього світу. Протягом тривалого періоду — понад століття з моменту утворення — Сполучені Штати займали позицію певної віддаленості від іншого світу, що дістала назву «ізоляціонізм» (на практиці він завжди був різною мірою умовним). На противагу йому сформувався світогляд так званого «інтервенціонізму» (нерідко як його синонім вживається термін «інтернаціоналізм») [1]. Під гаслами останнього, що прикривав американську експансію, США не раз здійснювали збройне втручання у справи суверенних країн. Радянський дослідник М. М. Петровська вдало відзначила, що «в очах рядових американців в основі участі США у світових справах повинен був лежати захист справедливого світового порядку. Нормальний стан — це життя в мирі, й так і могли б існувати держави, якби інші держави чи їх лідери у своєму «невситимому прагненні до влади» чи з будь-якої іншої причини не розв'язували війн» [2].

Саме необхідність дати відсіч агресії чи запобігти її можливості ставала для американців моральною основою для подолання «ізоляціонізму» та виходу США на світову арену. Як відзначав американський теоретик міжнародних відносин Дж. Спаньєр, «моральна відповідальність американців за долю нації диктувала періодичні повороти від ізоляціонізму до хрестових походів і назад» [3]. Очевидно, що ізоляціонізм не міг бути підставою для дій США як одного з організаторів універсальної міжнародної організації.

Сполучені Штати стали учасниками міжнародних міжурядових організацій (Міжнародна організація праці (МОП) та ін.) у 30-ті роки. До того США відіграли провідну роль у скликанні та проведенні Паризької мирної конференції, де було підведено підсумки першої світової війни і утворено Лігу націй. Як відомо, через протидію конгресу, в якому переважали ізоляціоністські настрої, Вашінгтон не підтвердив своєї участі у цій організації.

Удар, що його завдала японська палубна авіація по кораблях військово-морської бази США Пірл-Харбор 7 грудня 1941 р., і початок

[1] Петровская М. М. В ответ на вызов века: Перемены в массовом сознании американцев.— М., 1988.— С. 21; Малашенко М. Е. США: в поисках «консенсуса». Внешнеполитические ориентации в американском массовом сознании.— М., 1988. — С. 20.

[2] Петровская М. М. Американское массовое сознание и милитаризм // МЭ и МО.— 1989.— № 1.— С. 31.

[3] Spanier J. American Foreign Policy Since World War II.— New York, 1980. — P. 12.